

ЕКСКАРСІЯ ЯК ЗАСІБ ЗБАГАЧЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРИРОДУ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМ ІНТЕЛЕКТУ

Шибецька В.В., Кравець Н.П.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Розкрито особливості уявлень про живу і неживу природу у молодших школярів з порушенням інтелекту. Досліджено стан уявлень про живу і неживу природу молодших розумово відсталих школярів. Доведено корекційне значення екскурсії у формуванні та збагаченні уявлень про природу в учнів з інтелектуальною недостатністю. Визначено необхідність правильної організації та ґрунтовної підготовки до проведення екскурсії для успішного формування природничих уявлень в молодших школярів з вадами розумового розвитку.

Ключові слова: молодші школярі з порушенням інтелекту, екскурсія, уявлення, об'єкти живої і неживої природи, розумово відсталі учні.

Постановка проблеми. Великий внесок у розробку теоретичних основ навчання, виховання і розвитку дітей з розумовою відсталістю внесли вчені-олігофренопедагоги і психологи Л. С. Виготський, М. Ф. Гнезділов, К. К. Грачова, Г. М. Дульнев, І. Г. Єременко, Х. С. Замський, Л. В. Занков, В. П. Кащенко, М. І. Кузьмицька, В. І. Лубовський, В. Г. Петрова, Б. І. Пінський, М. С. Певзнер, а також лікарі-фізіологи В. М. Бехтерев, П. Ф. Лестгафт, І. В. Маляревський, Г. І. Россолімо. В рамках основних завдань олігофренопедагогіки, а саме розробки ефективних методів, прийомів і засобів навчання і виховання дітей з порушенням інтелекту з урахуванням особливостей їх розвитку, особливе місце займає екскурсійна робота.

Особлива значимість екскурсії полягає в одночасній участі в процесі пізнання зорової, вербальної і моторної складових активності дитини, що підвищує якість формування та закріплення уявлень про живу і неживу природу, сприяє формуванню пізнавального інтересу до природи. Пошук ефективних методів виховання і навчання розумово відсталого молодшого школяра з метою його розвитку і формування цілісної картини природи обумовлює актуальність вивчення можливостей екскурсії як засобу збагачення уявлень про природу в молодших школярів з порушенням інтелекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості психіки розумово відсталих дітей досліджені досить повно (Л. С. Виготський, А. Р. Лурія, Л. В. Занков, В. Г. Петрова, Б. І. Пінський, С. Я. Рубінштейн, І. М. Соловійов, Ж. І. Шиф та ін.).

Для молодших школярів, що мають порушення інтелекту, характерне недорозвинення пізнавальних інтересів, яке виражається в тому, що вони менше, ніж їхні однолітки з типовим розвитком, відчувають потребу в пізнанні. Як показують дослідження вчених (В. М. Сильов, М. П. Матвєєва, О. П. Хохліна) у розумово відсталих дітей на всіх етапах процесу пізнання мають місце елементи недорозвинення, а в деяких випадках – атиповий розвиток психічних функцій. В результаті діти отримують неповні, а часом спотворені уявлення про навколишнє, їхній досвід вкрай бідний [6, с. 110].

І. Г. Єременко вказує, що, на відміну від однолітків з типовим розвитком, розумово відсталі учні характеризують обмеженість уявлень про навколишній світ, примітивність інтересів, потреб і мотивів. Знижена активність всієї діяльності. Ці риси особистості ускладнюють формування правильних уявлень про оточуюче середовище загалом і про природу зокрема [4, с. 135].

Уявлення – наочний образ предмета або явища (події), що виникає на основі минулого досвіду

(відчуттів і сприймань) шляхом його відтворення в пам'яті або в уяві [7, с. 55].

Особливості сприймання розумово відсталих дітей вивчали відомі педагоги та психологи М. Монтессорі, В. Бондар, В. Петрова, І. Соловійов, С. Трикоз, О. Кудрявцева та ін. Вони довели, що для таких дітей характерні уповільненість темпу сприймань та їх звужений обсяг, виразна недиференційованість, інактивність тощо.

Найкраще вивчено зорове сприймання розумово відсталих учнів І. М. Соловійовим та ін. Вчений виявив своєрідність огляду дітьми оточуючого природного середовища, визначив значну сповільненість зорового сприймання розумово відсталих учнів. Таким учням властива звуженість зорового сприймання, яка зменшує можливості формування уявлень про природу. Виконуваний розумово відсталими учнями аналіз зорово сприйнятого реального предмета або його зображення відрізняється бідністю, непослідовністю, фрагментарністю [7, с. 88].

Аналіз об'єктів виявляється детальнішим і повнішим, якщо він здійснюється в реальних умовах – під час екскурсії за показом, запитаннями і уточненнями вчителя.

Як зазначає В. Ф. Мачихіна, екскурсія має величезне значення для корекції вад розумового розвитку молодших розумово відсталих учнів, і зокрема для розвитку їхнього мовлення, понять, уявлень і спостережливості. Крім того, екскурсії розширюють уявлення учнів про навколишній світ, розвивають увагу, чуттєве сприймання [3, с. 94].

Мета статті. Метою дослідження є розкриття можливостей екскурсії як засобу збагачення уявлень про світ природи у молодших школярів з порушеннями інтелекту.

Основний зміст. Ми перевірили стан уявлень про неживу і живу природу у розумово відсталих молодших школярів, провівши експеримент, в якому взяли участь 13 учнів спеціальної школи-інтернату № 17 міста Києва.

Уявлення про неживу природу, які складають базу знань про природу, виявилися незрозумілими для учнів. Більшість учнів (82%) чітко не змогли розрізнити об'єкти живої і неживої природи (наприклад, рослини віднесли до неживої природи, а сонце – до живої), оскільки не вміють робити узагальнення за головною ознакою, виділяти цю ознаку. До неживої природи молодші школярі віднесли стіл, папір, ручку, іграшки.

Питання про об'єкти живої природи також викликали у молодших розумово відсталих учнів труднощі. 94% досліджуваних учнів правильно визначили дерева, кущі, трави, квіти як рослини, а також вибрали їхнє зображення з серії предмет-

них картинок, однак не змогли пояснити, чому вони вважають їх рослинами. 20% учнів взагалі відмовилися від спроби пояснити свою відповідь.

Всі діти називали фрукти: апельсини, банани, виноград, ананас, рідше згадували «яблуко, грушу»; з овочів були названі «картопля, капуста, морква, огірок, помідор». Лише шість дітей з усіх опитаних, зміщували ці поняття, називаючи в ряду фруктів овочі і навпаки. Прохання пояснити, як вони визначили, що це фрукти, було складним: 33% учнів відповіли, що вони не знають цього, у 50% – це пояснення пов'язані з практичним досвідом, лише 17% дітей виділили деякі ознаки («це солодке, ростуть на деревах»). Мають уявлення про те, де ростуть овочі (на грядці, в городі), 72% досліджуваних учнів.

Назви відомих тварин дітьми були перераховані: собака, кішка, ведмідь, лисиця, вовк, заєць, лев, тигр, корова, коза, ослик. Всі учні назвали собаку і кішку, тому що ці тварини найбільш їм відомі. У відповідях на запитання про те, де живуть ті чи інші тварини, помилок не було: «собаки живуть вдома, в будці», «кішки – в будинку, на дачі», інші звірі – «у лісі, в болоті, бігають по полю». Учні затрудилися у розрізненні домашніх і диких тварин: 23% дітей не змогли назвати домашніх тварин, 48% – диких.

Учні мають розмите уявлення про птахів, найчастіше звучали такі відповіді: ворона, горобець, голуб, сокола тощо. Троє дітей з усієї групи сказали, що не знають назв птахів. Причини осіннього відльоту птахів не знали 32% учнів, решта – пов'язали це із змінами погоди. Деякі учні спочатку сказали, що вони не чули про те, що птахи відлітають восени у вирій, але після прохання експериментатора подумати і пояснити це явище – дали правильні відповіді.

Розумово відсталим молодшим школярам відомі і назви риб: на це питання дали відповіді 64% учнів. Найбільш часто згадувалися щука і акула, але були названі й інші: карась, окунь. Місце проживання риб вказали всі учні, за винятком двох.

Ми виявили в учнів фрагментарні уявлення про комах – лише 44% учнів самостійно назвали метелика, муху, комара, бабку. Іншим це вдалося з допомогою експериментатора.

За вербальним описом пори року, 68% учнів впізнали зиму, літо – 49%, осінь – 42%, весну – 21%. Подібні результати ми отримали при визначенні пори року за сюжетною картинкою: зиму впізнали 90% учнів, літо – 62%, осінь – 50%, весну – 15%. Розпізнавання пір року молодшими школярами пов'язане з їхнім власним досвідом – відповіді стосувалися занять, які здійснює людина у певну пору року: (взимку катаються на санках, ліплять сніговиків; влітку – купаються, їдуть на море; восени – йдуть до школи).

Більшість учнів відчували труднощі, відповідаючи на питання про причини природних явищ: чому взимку – холодно, влітку – жарко, навесні – тане сніг, а восени – опадає листя. Баз допомогою ніхто з учнів правильно не відповів.

Таким чином, ми виявили, що у розумово відсталих молодших школярів відсутня система уявлень про живу і неживу природу. Вони не вміють використовувати здобуті знання, опиратися на досвід. Уявлення про об'єкти і явища живої і неживої природи досліджуваних учнів можна охарактеризувати як неповні, неточні та нестійкі. Вони не об'єднані в єдиний комплекс уявлень про природу, відірвані один від одного, спостерігаються проблеми їх актуалізації, застосування та переносу. Причиною цього є їх фрагментарність та ізолюваність, а також відсутність педагогічних умов для їх застосування в практичній діяльності дитини, яка дозволяє більш

глибше зрозуміти їх, застосувати і співставити з іншими уявленнями. Розумово відсталі учні не розуміють поки не побачать і не відчують на дотик, те, про що їм розповідають в умовах класу.

Формування уявлень про природу у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями вимагає включення певного змісту, методів і форм роботи, а також створення умов, необхідних для постійного спілкування з природними об'єктами. У вирішенні даної проблеми величезну роль відіграє проведення екскурсій, в процесі яких можливе використання різноманітних видів пізнавальної та виховної діяльності.

Екскурсія – форма освітньо-виховної роботи, яка передбачає організований вихід учнів за межі закладу освіти з навчально-освітньою, виховною метою для загального розвитку учнів [1, с. 147].

Мета будь-якої екскурсії – навчити правильно бачити, чути, усвідомлювати спостережуване, вміти встановлювати найпростіші зв'язки і залежності між явищами, розвивати в учнів спостережливість. За допомогою екскурсії діти вчаться спостерігати натуральні об'єкти в реальних, природних умовах.

Як відомо, спостереження – це найважливіше джерело знань про природу, яке покликане розвивати важливе вміння дитини: дивитися і бачити. Спостереження – це безпосереднє, цілеспрямоване сприйняття предметів і явищ природи різними органами чуття [2, с. 144].

Розвиток спостережливості учнів – одне із завдань природничих екскурсій. Спостережливість – це вміння помічати в предметах і явищах характерні, часто малопомітні особливості. Уміння спостерігати формується не відразу і не без зусиль. Для розвитку спостережливості необхідне активне цілеспрямоване сприйняття.

Під час спостереження, при аналізі об'єктів, вчитель спрямовує увагу молодших школярів на внутрішні, істотні ознаки, що допоможе їм отримати більш детальну інформацію про досліджуваний об'єкт. Наприклад, при ознайомленні в природі з ялиною та сосною, учні спочатку уважно розглядають кожне дерево окремо, називають з яких частин складається, як називається кожна частина (крона, стовбур, коріння, гілки, листя – хвоя). Далі порівнюють те й інше дерево, уточнюють, чим вони відрізняються, чим схожі, що їх об'єднує (наявність смоли, шишок, листя – хвої), чому вони називаються хвойними.

Важливою частиною екскурсії, є осмислення екскурсійної інформації. В ході такого осмислення в свідомості молодших розумово відсталих школярів відбуваються різні розумові операції – порівняння з раніше побаченим і почутим, співставлення даного об'єкта з іншим, виділення головного і другорядного, узагальнення, висновки. Під час екскурсії вчитель прищеплює учням певну «екскурсійну грамотність», насамперед уміння бачити об'єкт, що особливо актуально в умовах вузькості кругозору розумово відсталих учнів. Також учитель проводить роботу з уточнення і розширення природничих понять, які подані на уроці; з розвитку логічного мислення; сприяє вихованню естетичних почуттів та набуттю учнями уміння спостерігати в природі.

Вивчаючи природу, спостерігаючи її процеси і явища, діти порівнюють їх, намагаються робити найпростіші узагальнення, замислюються над причинами явищ, що відбуваються. При цьому їхній розум вправляється в аналізі та синтезі одержаних відомостей, в умінні знаходити схоже та відмінне в предметах і явищах, в узагальненні схожих рис. Все це має велике значення для розвитку розумових здібностей, особливо логічного мислення учнів.

У ході конкретних спостережень розумово відсталі учні встановлюють зв'язки між різними природними об'єктами та явищами. Наприклад, спостерігаючи за температурою повітря, школяр встановлює складні зв'язки: танення снігу, криги на водоймах, поява комах пов'язані з підвищенням температури повітря. Робота з розвитку кола елементарних уявлень на основі дослідження природного об'єкта значно збагачує чуттєвий досвід розумово відсталих молодших школярів, дає конкретний матеріал для розвитку та корекції їхнього мовлення і мислення.

Під час екскурсій молодші школярі вивчають такі явища природи, які неможливо спостерігати в класі: висоту сонця в різний час дня, ознаки літа, осені, зими, весни. Вони знайомляться з місцевими рослинами (травами, квітами, кущами, деревами), тваринами (метеликами, мурахами, жуками, птахами). Для ознайомлення з об'єктами живої і неживої природи учнів виводять в парк, поле, ліс. З деякими рослинами спочатку ознайомлюють в природі (наприклад, з деревами, кущами), а потім вже завершують їх вивчення на уроці. З іншими рослинами спочатку вчитель ознайомлює учнів у класі, а потім – в природному середовищі лісу, поля (трави, первоцвіти, злаки), клумби (квіткові рослини).

Вивчення тварин на уроці завершується спостереженнями за їх поведінкою в природних умовах (птахи, комахи), в умовах наближених до природи (зоопарку), в місця їх розведення і утримання (ферми, звіроферми та ін.).

Знайомство з рослинним і тваринним світом найкраще організовувати при проведенні комплексних екскурсій. При цьому учні вчать самі відкривати ті зв'язки і взаємозалежності, які існують між тваринами і рослинами. Розумово відсталі школярі бачать об'єкти природи в природному середовищі, спостерігають взаємозв'язок рослин з ґрунтом, тварин з рослинами. Це дозволяє сформуванню у них уявлення про природу як про єдине ціле, в якому всі частини найтіснішим чином взаємопов'язані. Окремі поняття, отримані на класних заняттях, екскурсій зливаються в більш широке поняття – «природа».

Такі екскурсії розширюють уявлення учнів не тільки про природу, а й про навколишній світ, розвивають увагу, спостережливість, чуттєве сприйняття. Вони дозволяють навчати учнів орієнтуватися на місцевості, спостерігати, порівнювати, встановлювати зв'язки між об'єктами спостереження і явищами природи, сприяючи формуванню навичок самостійного вивчення навколишньої дійсності.

Т. І. Пороцька наголошує на необхідності правильно організації екскурсій, від чого залежить її успіх, досягнення навчальної, і корекційно-виховної мети [5, с. 120].

Проведення екскурсії вимагає від вчителя великих знань, як самого екскурсійного матеріалу, так і методик, і прийомів роботи з учнями. Вчитель детально продумує місце проведення екскурсії, відповідність цього місця темі, освітній, корекційній і виховній матеріал даної екскурсії, її цілі і завдання. Учитель складає план екскурсії, маршрут, передбачає різні несподівані ситуації. План екскурсії розробляє вчитель, але із залученням до цієї роботи і самих учнів.

Екскурсія може бути складна для дітей, як значає Т. І. Пороцька, що зміна умов проведення заняття може негативно позначитися на увазі, якості сприйманого матеріалу, поведінці окремих учнів – легко збудливих, схильних до швидкої перевтоми. У зв'язку з цим високого значення набуває підготовка учнів до екскурсії [5, с. 123]. З розумово

відсталими учнями не виходять на екскурсію, попередньо не підготувавши їх до правильного сприйняття того, що вони побачать. Дітям ще в школі вчитель розповідає, куди вони підуть, що являтиме собою об'єкт спостереження, на що особливо їм варто звернути увагу і т. д. Вчитель попереджає дітей, що після екскурсії буде проведена бесіда, їм будуть поставлені питання про побачене. В окремих випадках дає завдання замалювати по пам'яті той об'єкт, який вони бачили, або написати твір на тему екскурсії та ін.

Висновки. Проаналізована нами література, проведений експеримент і проведені екскурсії з розумово відсталими молодшими школярами, дозволяють зробити такі висновки.

Розумово відсталі учні молодшого шкільного віку відчувають труднощі в оволодінні природничими знаннями та вміннями, не можуть повно і самостійно використовувати отримані знання у практичній діяльності. Учні з труднощами дається виділення подібних чи спеціальних ознак природного об'єкта або явища; формування взаємозалежних та причинно-наслідкових зв'язків; послідовне висловлювання суджень. Такі труднощі спричинені нестійкістю розумових операцій – узагальнення, аналізу, синтезу, абстрагування, порівняння, класифікації, інертністю мислення; обмеженням об'ємом пам'яті, вузькістю сприйняття; мовленнєвими та іншими порушеннями.

Уявлення молодших розумово відсталих школярів про природу можуть бути охарактеризовані як поодинокі, неточні, не об'єднані в єдину систему. Через знижену активність кори головного мозку уявлення у цих учнів зазвичай нечіткі і малодиференційовані.

Незважаючи на те, що у більшості учнів є уявлення про об'єкти живої і неживої природи, вони недостатньо точні, не відображають взаємозв'язків між об'єктами і явищами; найбільшу складність для розумово відсталих дітей являє осмислення і пояснення причинно-наслідкових зв'язків між об'єктами та явищами природного середовища;

Все це обумовлює необхідність спеціально організованого навчання учнів у природній або наближеній до природної обстановці. Такою формою навчального процесу є екскурсія. Метою організації екскурсій є вивчення конкретних предметів, явищ, об'єктів, процесів природного середовища або ж закріплення і узагальнення знань після вивчення відповідних тем на уроках в умовах класу. В ході екскурсії задіяні всі органи чуття, що полегшує сприйняття, в той же час роблячи його більш комплексним і всебічним; активізує зорову, вербальну і моторну активність учня. Спостерігаючи природні процеси і явища живої і неживої природи, розумово відсталі молодші школярі вчаться аналізувати, виявляти основні характерні ознаки та причинно-наслідкові зв'язки.

Організація екскурсій, під час яких здійснюються спостереження за об'єктами природного середовища, привертання уваги до характерних ознак, що відрізняють одне явище природи від іншого, організація допомоги учням у з'ясуванні цих питань, значно допомагає не тільки в правильному формуванні уявлень про природу, а й максимально сприяє корекції недоліків інтелектуального розвитку учнів. Жодне майстерне слово чи найяскравіша наочність не замінюють живого споглядання. Результати спостережень і одержані на екскурсіях відомості заповнюють прогалини у знаннях учнів, пов'язані з вадами сприйняття та уявлення; враження, отримані під час екскурсій, стимулюють учнів до свідомого засвоєння матеріалу, пробуджують їхню допитливість і активність.

Тільки ретельно продумана, заздалегідь підготовлена екскурсія може бути ефективною, збагатить чуттєвий досвід учнів цікавими спостереженнями, сприятиме кращому засвоєнню

ними знань, розвиватиме мислення, діалогічне і монологічне мовлення, збагатить словниковий запас іменниковою, прикметниковою та дієслівною лексикою.

Список літератури:

1. Дефектологічний словник: навчальний посібник / За редакцією В. І. Бондаря, В. М. Синьова. – К.: «МП Леся», 2011. – 526 с.
2. Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе: Пособие для учителей и студентов дефектолог. ф-тов пед. ин-тов / под ред. В. В. Воронцовой. – М.: Школа-Прес, 1994. – 157 с.
3. Мачихина В. Ф. Внеклассная воспитательная работа во вспомогательной школе-интернате / В. Ф. Мачихина. – М.: Просвещение, 1978. – 200 с.
4. Основы специальной дидактики / Под ред. д-ра пед. наук проф. И. Г. Еременка. – 2-е изд., перераб. – К.: Рад. шк., 1986. – 200 с.
5. Пороцкая Т. И. Работа воспитателя в вспомогательной школе: Кн. для воспитателя из опыта работы / Т. И. Пороцкая. – М.: Просвещение, 1984. – 176 с.
6. Психологія розумово відсталої дитини: підручник / В. М. Синьов, М. П. Матвєєва, О. П. Хохліна. – Київ: Знання, 2008. – 350 с.
7. Соловьев И. М. Восприятие действительности умственно отсталыми детьми / Особенности познавательной деятельности учащихся вспомогательной школы / И. М. Соловьев. – М., 1953. – 150 с.

Шибецкая В.В., Кравец Н.П.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

ЭКСКУРСИЯ КАК СРЕДСТВО ОБОГАЩЕНИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ПРИРОДЕ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЕМ ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация

Раскрыты особенности представлений о живой и неживой природе у школьников с нарушениями интеллекта. Исследовано состояние представлений о живой и неживой природе младших школьников с умственной отсталостью. Доказано коррекционное значение экскурсии в формировании и обогащении представлений о природе у учащихся с интеллектуальной недостаточностью. Определена необходимость правильной организации и основательной подготовки к проведению экскурсии для успешного формирования природоведческих представлений у младших школьников с интеллектуальными нарушениями.

Ключевые слова: младшие школьники с нарушениями интеллекта, экскурсия, представления, объекты живой и неживой природы, умственно отсталые ученики.

Shybetska V.V., Kravets N.P.

M.P. Dragomanov National Pedagogical University

EXCURSION AS A MEANS OF ENRICHMENT IDEA ABOUT THE NATURE IN YOUNGER SCHOOL CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

Summary

The features representations of animate and inanimate nature in pupils with intellectual disabilities. The state of representations of wildlife younger students with mental retardation. Proved correction value tours in the formation and enrichment of ideas about the nature of a primary school children with intellectual disabilities. Identified the need for proper organization and thorough preparation for the excursion to the successful formation of representations of natural history in primary school children with intellectual disabilities.

Keywords: younger school pupils with intellectual disabilities, excursion, representation, objects animate and inanimate nature, mentally retarded pupils.